

Adam Bohorič med protestantizmom in humanizmom

Janko Kos

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, II. razred
za filološke in literarne vede, Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana

Referat poizkuša na podlagi življenjepisnih dejstev, predvsem pa iz uvoda v slovnico *Arcticae horulae* rekonstruirati Bohoričevo razmerje do nemškega protestantizma, po Luthrovi smrti razpetega med Melanchthonom in Flacijem (Vlašičem), ter njegov odnos do različnih smeri evropskega humanizma, povezanega s krščanstvom po Erazmu Rotterdamskem, in tega, ki je bil podlaga zgodnji nacionalni zavesti evropskih narodov.

Aufgrund biographischer Daten, vor allem aber anhand der Einleitung in seine Grammatik *Arcticae horulae* wird versucht, das Verhältnis Adam Bohoričs zum deutschen, nach dem Tod Luthers zwischen Melanchthon und Flacius (Vlašić) zerrissenen Protestantismus zu rekonstruieren. Ebenso von Interesse ist sein Bezug zu verschiedenen Richtungen des europäischen Humanismus, die durch das Christentum Erasmus von Rotterdam geprägt waren und zur frühen Ausprägung des Nationalbewusstseins bei europäischen Nationen geführt haben.

Ključne besede: reformacija, luteranstvo, Erazem Rotterdamski, Melanchthon, krščanski humanizem, protoslovanstvo

Schlüsselwörter: Reformation, Luthertum, Erasmus von Rotterdam, Melanchthon, christlicher Humanismus, Protoslawisch

Adam Bohorič se je v slovensko jezikovno, kulturno in literarno zgodovino zapisal predvsem kot prvi slovenski slovničar in s tem kot prvi zakonodajalec slovenskega jezika. Ob tem poglavitnem pomenu pa njegova osebnost in delo vzbujata pozornost v širšem krogu reformacijskih in humanističnih tokov, ki so prihajali v slovenske dežele sredi 16. stoletja. Med prvimi se je te strani dotaknil F. Kidrič (1925) in za njim M. Rupel v *Slovenskih protestantskih piscih* (1966). V zadnjih desetletjih sta se tej strani Bohoričeve misli in spisja obširneje posvetila Š. Barbarič (1972, 1976) in P. Simoniti (2007, 2011). Iz teh raziskav se potrjuje sklep, ki ga je Rupel formuliral z ugotovitvijo, da je bil Bohorič med avtorji slovenske reformacije »prvi laični pisec in humanist (od vseh naših protestantov najizrazitejši humanist)«.

Med vprašanji, ki zadevajo Bohoričevo razmerje do reformacije in humanizma, ostajajo nekatera odprta, od tod potreba dodatnih raziskav. Izhodišče vanje je lahko natančnejši pogled v sestavo reformacijskih in humanističnih gibanj,

sredi katerih se je oblikovala Bohoričeva verska in znanstveno-pedagoška misel. V osrednjih slovenskih deželah bi ob luteranstvu pomembna protestantska smer lahko bila cvinglijanstvo. Za Trubarja je bilo s precejšnjo verjetnostjo ugotovljeno, da je bil v prvih desetletjih po preusmeritvi v protestantizem povezan s Zvinglijevimi nasledniki v Zürichu, predvsem s H. Bullingerjem, toda po letu 1560 je bilo teh stikov konec in Trubar se je trdneje vključil v evangeličansko cerkev pod vodstvom Luthrovih naslednikov. Nobenih znamenj ni, da bi se Bohorič v teh letih, v mladostnih v Krškem, v študentskih na Dunaju in po letu 1548 v Wittenbergu zanimal za cvinglijanski verski red in doktrino, posebej za njene razlike z lutrovske. Prav tako ni dvoma, da se je po prihodu na wittenberško fakulteto umestil v trdno vero po Luthru, kot jo je spoznaval v severnonemškem okolju. Pač pa ostaja odprto vprašanje, katera od teoloških smeri, ki so se po Luthrovi smrti oblikovale znotraj luteranske skupnosti, mu je bila najbližja. To vprašanje zadeva Bohoričevo razmerje do reformacije.

Podobno je z Bohoričevim odnosom do humanizma, kakršen se je razširjal po Evropi v času renesanse. Kot reformacija je bil po svoji sestavi in usmerjenosti zelo mnogovrsten. Po svojem izvoru in prvotnem namenu je bil filološko-literarno prizadevanje za čim bolj avtentično razumevanje, posredovanje in obujanje klasične rimsko-grške kulture, njenih jezikov, poezije, filozofije in znanosti. Na to podlago se je od začetka v 14. stoletju nalagala nova, času primerna kulturna, verska, nacionalna in celo politična miselnost. To je povzročilo, da se je evropski humanizem v teh stoletjih razdelil na več različnih, med sabo pogosto nasprotnih smeri. Takšne so prešle najprej v novolatinsko književnost in prek te v ljudske jezike v Italiji, Franciji, Angliji, na Nizozemskem in v nemških deželah. Prva med njimi in tudi najskejnejša je bil svobodomiselni humanizem, ki zasluži to poimenovanje, ker se odmika od cerkvene doktrine, v svoji skrajnosti pa prehaja v nasprotovanje krščanstvu. Ker se je opiral na različne religijske in filozofske tradicije – na Platona, novoplatonike, aristotelike, Averroesa, stoike, Epikura, celo na judovsko kabalo, je bil neenoten. Predstavniki takšnega humanizma so bili v Italiji Lorenzo Valla, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola in Pietro Pomponazzi, v nemških deželah Johannes Reuchlin in kot zadnji, v Franciji, Michel de Montaigne.

Nasprotje svobodomiselnemu humanizmu, ki je v svojih skrajnih oblikah obveljal nekaterim za »poganskega«, je bil krščanski humanizem, ki je humanistično preučevanje klasičnih jezikov, retorike in literarnosti povezoval s študijem Biblije in patristike. Njegov osrednji in najvplivnejši nosilec je bil Erazem Rotterdamski. Po Luthrovi odločitvi za reformacijo so se humanistična prizadevanja povezala z verskimi tokovi reformacije in protireformacije oziroma katoliške preнове, krščanski humanizem se je razcepil na protestantski in katoliški del, vsak od obeh s svojimi značilnimi predstavniki. Pa tudi v teh oblikah

humanizma je prihajalo do razlik v razmerju med verskim naukom in humanistično posvetnim gojenjem filološko-literarnega razumevanja in preučevanja bibličnih tekstov. Končno je treba v zarisu evropskega humanizma upoštevati še tisto obliko, ki ga je mimo versko dogmatičnih ali pa svobodomiselnih vsebin usmerjala k bolj posvetnim vprašanjem, ki zadevajo nacionalno, socialno in politično usodo evropskih narodov in držav. V teh oblikah humanizma vidijo zgodovinarji teh obdobja začetke evropskih patriotizmov ali celo nacionalizmov. Njegovi predstavniki so bili v Italiji Petrarka, v Franciji Philippe de Commynes, v Angliji Tomaž Morus, v Nemčiji Ulrich von Hutten, na Poljskem Jan Ostroróg.

Podobno kot o Bohoričevem razmerju z reformacijo je tudi v razlagi njegovega odnosa s humanizmom treba upoštevati različnost humanističnih usmeritev, pa tudi njihovo povezanost z reformacijo.

Bohoričeva protestantska usmeritev terja ponoven premislek in nekaj pojasnil. O tem je Kidrič (1925: 49) zapisal: »V sporu za Luthrovo duhovno dediščino se je nagibal menda k flacijanzmu, v sporu med kranjskimi protestanti bolj h Klombnerju kot k Trubarju.« Domnevo, ki je v svoji *Zgodovini slovenskega slovstva* (1929–1938) ni več ponovil, je oprl najbrž na dejstva o Bohoričevem sodelovanju s Klombnerjem. Da bi se v tem času dejansko nagibal k Flacijevi smeri, se zdi malo verjetno iz preprostega razloga, da kot filolog in pedagog ni bil posebno večš teoloških sporov, drugače kot Trubar, ki se je v prvi fazi po razpoložljivih virih dejansko nagibal k cvinglijanstvu. Pač pa je gotovo, da je Bohorič od 1548 vsaj dve leti študiral v Wittenbergu na artistski fakulteti pri Melanchthonu, pozneje ga je ohranil v spominu kot svojega najboljšega učitelja in vzornika. Zato ni verjetno, da bi leta 1560, ko je takoj po Melanchthonovi smrti potekala ostra debata o temeljnih teoloških vprašanjih med »filipisti«, privrženci Melanchthona in »flacijanci«, ki so branili skrajna stališča Flaciusa Illyricusa (Vlašića), lahko obstal na tej strani. Ker se ni spuščal v pisanje o teoloških stvareh, ni mogoče ugotoviti, kakšna so bila njegova stališča v posameznostih lutrovskega nauka, toda dejstvo je, da je leta 1581 podpisal *Formulo concordiae*, ki je vsebovala dokončne formulacije po Luthru in Melanchthonu. Tej usmeritvi evropske reformacije je gotovo ostajal zvest do leta 1598, ko je po svojem sedemdesetem letu umrl. Bohoričevo razmerje do reformacije je bilo vsekakor bližje Dalmatinovi strogi privrženosti ortodoksiji kot pa Krelju, ki se je obračal v bolj ali manj izrazito flacijanstvo. Na splošno bi bilo mogoče domnevati, da je bilo najbližje Trubarjevemu zmernemu, bolj v pastoralno prakso kot v visoko teologijo usmerjenemu luteranstvu. Trubarju je bil Bohorič navsezadnje soroden tudi po svojem razmerju do humanizma.

V Bohoričevih objavljenih besedilih ni določnejših znamenj o njegovi reformacijski usmeritvi. Zasilno izhodišče vanjo bi lahko bila »otročja pejssem«, ki je izšla v pesmarici leta 1584. Ker je bila zamišljena kot otroška molitev in

torej s pedagoškim namenom, ni v nji nobenih aktualnih, polemičnih sestavin, značilnih za Trubarjeve cerkveno-verske verze. Pač pa bi v nji lahko prepoznali poteze umirjenega, spravljivega lutrovstva, ki ga je Bohorič spoznaval ob Melanchthonu med svojim bivanjem v Wittenbergu.

Bohoričevo poglavitno delo je seveda slovnica *Arcticae horulae*, obsežni uvod vanjo je izvirno besedilo, v katerem lahko izsledimo poteze, ki najbolj verodostojno pokažejo, kakšno je bilo njegovo razmerje do reformacije in humanizma. Ker gre za uvod v posvetno znanstveno delo, je razumljivo, da v tem uvodu ni skoraj nobenih verskih poudarkov, naravnanih k temeljnim resnicam Luthrove teologije, pač pa je v njem dovolj značilnosti humanizma, povezanega z najsplošnejšimi resnicami krščanstva, kar pomeni, da bi ga lahko poimenovali krščanski humanizem.

Na začetku tega uvoda spregovori o izvoru, namenu in funkciji jezika. Opre- deli ga kot sredstvo sporazumevanja v vseh življenjskih položajih, v Cerkvi, pa tudi v državni upravi, z govorom o Bogu, pa tudi o pravu in naravi, v znanostih in filozofiji, se pravi povsod tam, kjer se lahko človekov razum izraža »s primerno besedo in v prikladnem govornem slogu«. Takšna govornica je »zrcalo duše« in »plemenitega duha«. V naslednjih odstavkih uvoda se Bohorič posveti natančnejši razlagi, kako takšna raba jezika lahko služi veri, na človekovi poti k zveličanju, izhodišče za takšno rabo je prepričanje o nujnosti prave jezikovne izobrazbe, odprte k vednostim o gramatiki, retoriki in poetiki. Pred nami je torej zelo jasen zaris krščanskega humanizma v njegovi protestantski različici, kot jo je spoznaval v študijskih letih v Wittenbergu. Njen utemeljitelj je bil Melanchthon, ki ga je Bohorič lahko poslušal po letu 1548. V uvodu v slovnico ga imenuje na vidnem mestu kot edino ime iz religijsko-filozofskega sveta. Melanchthona se spominja kot svojega učitelja (*praeceptor meus*). Tudi Trubar je v svojih nemških predgovorih k verskim knjigam večkrat omenil wittenberškega teologa, vendar samo kot nosilca augsburške veroizpovedi in pravovernosti. Pri Bohoriču je Melanchthonovo ime postavljeno v zvezo s filološko-literarno vedo, z gojenjem latinščine in njeno slovnico, s posvetno vednostjo, znanostjo in filozofijo. Melanchthon se v tem uvodu ne pojavlja kot vodilni teolog po Luthru, ampak kot učenjak in pedagog, zaslužen za razvoj šolstva v nemških protestantskih deželah, s tem kot zgled Bohoriču in njegovim šolskim prizadevanjem, najprej v zasebni šoli v Krškem, nazadnje na deželni latinski šoli v Ljubljani. Bohorič se navezuje na Melanchthona kot vodilnega humanista med nemškimi protestanti in kot predstavnika krščanskega humanizma v posebni protestantski različici. Ta ima izvor v prizadevanju Erazma Rotterdamskega za združitev posvetne učenosti, t. i. »studia humanitatis«, in pa razlaganja Biblije. Luther je prišel z Erazmom v oster spor ob vprašanju »svobodne volje«, toda zveza z njim je v nemškem protestantizmu ostala, tako da je Melanchthon svoj protestantski humanizem

lahko oprl prav nanj. Ko je leta 1546 po Luthrovi smrti govoril veliki pogrebni nagovor, v njem z veliko pohvalo omenja Erazmovo ime.

V Bohoričevem uvodu je mogoče opaziti sled, ki vodi k aristotelizmu, v katerem je Melanchthon našel filozofsko podlago svojemu humanizmu. Ko govori Bohorič o »prvih načelih«, na katerih so zgrajene vse človeške znanosti (*humanae artes omnes*), ki so podlaga modrosti oziroma filozofiji, misli nedvomno na Aristotela. Luthru je bil zares veljaven filozofski teolog samo sv. Avguštin, zavračal je Aristotela, zlasti dela *Metaphysica*, *Physica*, *De anima* in *Ethica*, obdržal bi samo spise o logiki, retoriki in poetiki, za pouk mladih o dobrem govorjenju in pridiganju. Melanchthon je po Luthrovi smrti obnovil Aristotelovo veljavo, v nasprotju s sholastičnim aristotelizmom in v eklektičnem spoju z novjšimi nauki, zlasti z nominalizmom pozne sholastike. To je dalo protestantskemu humanizmu v njegovi dogmatski in pedagoški sestavi poseben pečat. Opazen je v Bohoričevem slovničnem uvodu.

Med slovenskimi protestanti je samo Trubar tisti, čigar odnos do humanizma je mogoče primerjati z Bohoričevim, saj pri Krelju in Dalmatinu tega ni zaznati. Med Trubarjem in Bohoričem je v tem pogledu sicer opazna razlika. Bohorič se je približal humanizmu v Wittenbergu pod Melanchthonovim vodstvom in torej že v izrazito protestantski različici, medtem ko je mladega Trubarja uvajal v humanistično kulturo tržaški škof Pietro Bonomo. Iz znanega podatka, da je gojencem razlagal Vergila, Erazma Rotterdamskega in Kalvina, se da sklepati, da je šlo za zgodnjo obliko humanistične kulture, vnete za literarno izobrazbo, vendar že naravnane v krščanski humanizem po Erazmovem zgledu in s prvim interesom za njegovo protestantsko smer. Zdi se, da je v tem prvem stiku prevladovala kulturna naravnost, kakršno so ponujala »studia humanitatis«. V poznejših letih se je Trubar od nje moral odmakniti v iskanje stika z reformacijo prek cvinglijanstva in v lutrovstvo. Pismo, ki ga je leta 1565 poslal Bohoriču, pa dokazuje, da je v njem še zmeraj živel interes prvotnega humanističnega izhodišča. O tem govorijo njegove prizadete besede o »kulturni zaostalosti« in o »zaničevanju lepih umetnosti in zanemarjanju duhovne izobrazbe«. Trubar se v zadnjih desetletjih ni več utegnil posvečati humanistični kulturi in njenim povezavam z reformacijo. Tej je posvečal svoja zadnja leta.

Iz Trubarjevega pisma Bohoriču, ki ga je zapisal Krelj, on sam pa podpisal, je razvidno, da je v Bohoriču videl vernega privrženca »čiste« vere, da pa ga je imel predvsem za pristnega humanista. O tem govori nagovor »Doctrina et pietate eximo viri Adamo Bohorichio, liberalium artium baccalaureo« in pa sklepni pozdrav »tuae humanitatis studiosi«.

Potem ko je Bohorič v prvem delu svojega uvoda spregovoril o vlogi in pomenu jezika na splošno, tako s kulturno-izobraževalnega kot verskega stališča, se je v drugem, obširnejšem delu uvoda posvetil obravnavi jezika, ki ga govorijo

Slovenci oziroma Slovani. V uporabi izrazov za to jezikovno območje je bil negotov, saj izmenično in včasih sinonimno uporablja izraze *Slavi*, *slavicus* in *slavonicus*, prav tako izraze *populus* in *gens*, *lingua* in *idioma*. Iz celotnega konteksta je razvidno, da Slovence ali Kranjce ima za del Slovanov, ki so en sam narod, tako kot so Nemci en sam narod kljub velikim razlikam dialektov. Temu narodu pritiče skupen jezik (*lingua*), medtem ko so govori njegovih posameznih delov narečja (*idiomi*), zato je po Bohoriču slovenščina narečje (*idiom*) slovanskega jezika (*linguae*) in so Slovenci del slovanskega naroda.

V Bohoričevem uvodu se prvič v slovenskem prostoru pojavi ideja »vseslovanstva«, ki pa se bistveno razlikuje od panslovanstva, ki se je v slovenskem kulturnem in političnem življenju tako močno razširilo v 19. stoletju. Razlika je ta, da je panslavizem rasel iz zavesti o razlikah med slovanskimi narodi, ki jih je zato treba povezati, združiti in poenotiti. V misli Bohoriča in verjetno tudi njegovih sodobnikov še ni obstajala jasna zavest o teh razlikah kot tudi ne o verskih, kulturnih in političnih razlikah med velikimi in manjšimi slovanskimi narodi. To »vseslovanstvo« je bilo razumljeno kot skupnost, ki jo povezuje izvorna enotnost komaj razlikujočih se ljudstev. Namesto o panslovanstvu bi to pojmovanje morali imenovati protoslovansko. V tem pomenu predstavlja prvo in zato zgodnjo obliko nacionalne zavesti, kakršna je bila za Slovence mogoča v 16. stoletju.

Ob tem se odpira vrsta vprašanj, ki zadevajo vznik, nastanek in razvoj nacionalnih zavesti v zahodni in srednji Evropi oziroma nacionalizmov, ki so v evropskem kulturno-političnem prostoru v poznejših stoletjih odigrali odločilno vlogo. Po dognanjih raziskovalcev nacionalnega vprašanja se ti nacionalizmi začenjajo oblikovati od 14. stoletja naprej v obliki kulturnega, političnega in državnega patriotizma, podprtega pogosto z verskimi idejami. Na najvišji ravni ga je najti pri Petrarki, na primer v kanconi *Italia mia*, pa tudi pri Danteju in Shakespearu. Njegovo preraščanje v zgodnjo obliko nacionalizma so pospeševale stoletna vojna med Anglijo in Francijo, osvoboditev Španije izpod mavrske oblasti, husitske vojne zoper rimsko-nemško cesarstvo, v Angliji odpor do Rima z Wyckliffom, v nemških deželah z Ulrichom von Huttnom, na Poljskem kot poziv k prenovi državno-politične moči zoper turško in naraščajočo rusko moč. Proces, v katerem so se porajali zgodnji evropski nacionalizmi, je trajal od srede 14. stoletja do časa slovenskih protestantov, ki se sklene s prevodom Biblije in Bohoričevo slovnico. Protoslovanski nacionalizem, ki je prišel do nazornega izraza v njegovem slovničnem uvodu, je bil logična posledica prebujene nacionalne zavesti, ki je preplavljala dobršen del Evrope, vendar s to posebnostjo, da je bil na Slovenskem brez konkretnjših predstav o državnih, političnih ali verskih podlagah, ki so v tem času spodbujale nacionalno zavest marsikje po Evropi. Bohoričevo »vseslovanstvo« je bilo arhetipsko utopično, zato je ostajalo

brez ostrine do nemštva, ki je bila bistvena poteza poznejšega panslovanstva. Umanjkanje takšne razločevalne ostrine je mogoče razložiti z dejstvom, da je bil slovenski protestantizem socialno, politično in kulturno odvisen od nemških dežel, volilnih knezov in njihovih Cerkva.

Odprto ostaja ključno vprašanje, kakšna je bila zveza zgodnjega protoslovenskega nacionalizma s humanizmom. Zgodnji evropski nacionalizmi so nastajali hkrati z razširjanjem evropskega humanizma v Italiji, Franciji, Angliji, na Nemškem in Nizozemskem. To je bil tudi čas prvih in zmeraj močnejših valov evropske reformacije. Dejansko je pomembne spodbude nacionalna zavest sprejemala iz verskih podlag, tako s Husom na Češkem, z Wycliffom v Angliji, z Ulrichom von Huttnom na Nemškem ter v Švici. Na splošno je pa vendarle najverjetneje, da so poglobitve spodbude prihajale evropskim nacionalizmom predvsem iz humanizma. Jedro nove nacionalne zavesti ni bilo religiozno, ampak posvetno, zato bi ga smeli imeti za začetek poznejše sekularizacije, ki je po 16. stoletju tako bistveno spreminjala evropsko kulturo, socialno življenje in politiko.

Izvor te nacionalne misli je bolj kot v reformaciji treba iskati v humanizmu. V svojem uvodu Bohorič označuje Slované s pojmom »slave« (*Gloria*) in »slavni«. Ime za Slované izpeljuje iz »slave«, to pa zato, ker jih po značaju in navedbah lahko imenujemo slavne. »Jasno je torej, da so Slovani prejeli ime po slavni deli.« Bohorič ugotavlja, da je bil »ta narod slaven po svojih vojaških vrlinah in mnogim drugim ljudstvom strah in trepet«. Bohorič to oznako podpre s citatom iz Cicerona. Zveza s humanizmom je na tem mestu razvidna. Že Burckhardt je v svoji zgodovini renesančne kulture v Italiji ugotavljal, da je bila »slava« (*das Ruhm*) v tem obdobju od Petrarke naprej in s tem od začetkov humanizma poglobitvena vrednota, ki so jo pesniki, literati in učenjaki sprejemali iz rimskih avtorjev, zlasti iz Cicerona. Iz spominov na »slavno« dela rimskih osvajalcev, zakonodajalcev in pesnikov so jo prenašali na svoj čas, na odlične posameznike – pesnike, vladarje in umetnike, pa tudi na ljudstva in narode, ki so se zdeli vredni takšne slave. Bohoričev pogled na Slované je določen prav s takšno perspektivo.

S tem se potrjuje, da sta bila v njegovem mišljenju in delu enako pomembna tako reformacija kot humanizem.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: Protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

– –, 2018: Adam Bohorič. *Novi Slovenski biografski leksikon*. Tretji zvezek. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Peter ALTER, 1991: Kaj je nacionalizem? *Študije o nacionalizmu*. Zbral in uredil Rudi Rizman. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije. 221–237.

Štefan BARBARIČ, 1972: Stik Primoža Trubarja z mislijo Erazma Rotterdamskega. *Zbornik za slavistiku* 3. Novi Sad: Matica srpska. 87–98.

– –, 1976: Ideje humanizma v delih slovenskih protestantov, *Slavistična revija* 24/4, 409–420.

Adam BOHORIČ, 1987: *Arcticae horulae succesivae. Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja.

Jacob BURCKHARDT, 1898: *Die Cultur der Rebaissance in Italien*, I–II. Leipzig: E. A. Seemann.

Frederick COPLESTON, 1985: *A History of Philosophy*. III. volume. Ockham to Suarez. New York etc: Doubleday.

Gottfried FITZER, 1968: *Was Luther wirklich sagte*. Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden.

Friedrich Wilhelm GRAF, 2006: *Der Protestantismus, Geschichte und Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck.

Niko GRAFENAUER (ur.), 2006: *Humanizem in humanistika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Igor GRDINA, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Založba Obzorja.

– –, 2018: Peter Bonomo. *Novi Slovenski biografski leksikon*. Tretji zvezek. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

France KIDRIČ, 1925: Adam Bohorič. *Slovenski biografski leksikon*. Prva knjiga, 1. zvezek. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka.

– –, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

Alfred KOHLER, 2011: Humanismus in Mitteleuropa. *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*. Ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister, Miro Polzer. Wien: Slovenski znanstveni inštitut/Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU. 17–24.

Martin LUTHER, 1970: *Studienausgabe*. Herausgegeben von Karl Gerhard Steck. Fischer Bücherei.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Rudi RIZMAN (ur.), 1991: *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

Ruggiero ROMANO (ur.), Alberto TENENTI (ur.), 1967: *Die Grundlegung der modernen Welt: Spätmittelalter, Renaissance, Reformation*. Fischer-Weltgeschichte. Band 12. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl.

Janez ROTAR, 1991: *Die Nationwerdung der Slowenen und die Reformation*. München: Rudolf Trofenik.

- Mirko RUPEL, 1962: *Primož Trubar. Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- –, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Primož SIMONITI, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- –, 2007: *Med humanisti in starimi knjigami*. Ljubljana: Slovenska matica.
- –, 2016: *Renesančni humanizem pri Slovencih. Humanizem in humanistika*. Ur. Niko Grafenauer. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 86–103.
- –, 2011: Kulturnozgodovinski pomen humanizma na Slovenskem. *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*. Ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister, Miro Polzer. Wien: Slovenski znanstveni inštitut/Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU. 25–39.
- Lewis W. SPITZ (ur.), 1966: *The Protestant Reformation*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, inc.
- Anton SVETINA, 1952: Protestantizem v Ljubljani. *Drugi Trubarjev zbornik*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Slovenska matica. 161–174.
- S. Harrison THOMSON, 1977: *Das Zeitalter der Renaissance*. München: Kindler Verlag.
- Primož TRUBAR, 1975: *Slovenska cerkovna ordninga*. Izbor, uredil Drago Šega. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Karl VORLÄNDER A., 1965: *Philosophie der Renaissance. Beginn der Naturwissenschaft*. Hamburg: Richard Meiner Verlag.
- Wilhelm WINDELBAND, 1935: *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Zgodovina Cerkve 3. Reformacija, protireformacija in katoliška prenova (1500–1715)*, 1994. Ljubljana: Družina.

Povzetek

ADAM BOHORIČ MED PROTESTANTIZMOM IN HUMANIZMOM

Referat obravnava razmerje med renesančnim humanizmom in protestantsko reformacijo v Bohoričevem življenju in delu. Izhaja iz primerjave humanistične usmeritve, ki je Bohoriču prihajala iz Melanchthona, s humanističnimi spodbudami, ki jih je mladi Trubar sprejemal od P. Bonoma. V tem kontekstu preverja Kidričevo domnevo, da se je Bohorič »menda nagibal k flacijanzmu«, nato pa iz Trubarjevega pisma Bohoriču (1565) poizkuša razbrati, kako so sodobniki presojali in cenili njegovo humanistično usmeritev. Dodatne argumente za razumevanje Bohoričevega humanizma je treba iskati v njegovem delu za stanovsko latinsko šolo in šolski red. Poglavitna podlaga za razumevanje Bohoričevega razmerja do reformacije in humanizma je njegov latinski predgovor v slovnico *Arcticae horulae*. Iz uvodnega dela tega predgovora se da natančneje določiti sorazmerje med Bohoričevo privrženostjo evangeličanski veri in njegovo posvetno humanistično usmeritvijo; oboje je treba razumeti na ozadju Melanchthonovega zgleda. Obširnejši del tega predgovora, ki razpravlja o razširjenosti

in »slavi« slovanskih ljudstev oziroma narodov, se da analizirati s pomočjo idej modernega zgodovinopisja o evropskih »predmodernih nacionalizmih« s konca srednjega in z začetka novega veka, ko je nanje vplival humanizem. S tega stališča prihaja referat do sklepa, da Bohoričev pogled na slovansko jezikovno-etnično skupnost predstavlja v nasprotju s poznejšim »panslavizmom« posebno obliko »predmodernega« nacionalizma, oplojenega s humanizmom. Bohoričevo zamisel »protoslovanstva« moramo razumeti kot prvotno stopnjo slovenske nacionalne zavesti, primerne položaju ljudstva, ki je bilo šele na začetku procesa, ki naj iz ljudstva ustvari narod in nazadnje nacijo, zato se je moral definirati s paradigmo, primerljivo z nacionalizmi takratnih nemških dežel, Francije, Anglije in ostale Evrope, nastajajočih iz državno-dinastičnih dogajanj, pa tudi z močnimi spodbudami humanizma in reformacije.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ ZWISCHEN PROTESTANTISMUS UND HUMANISMUS

Der Beitrag behandelt das Verhältnis zwischen Humanismus der Renaissance und protestantischer Reformation, wie dieses sich im Leben und Werk von Adam Bohorič zeigt. Ausgegangen wird vom Vergleich seiner von Melanchthon stammenden humanistisch geprägten Ausrichtung mit humanistischen Anstößen, die auf Peter Bonomo zurückzuführen und beim jungen Trubar nachweisbar sind. In diesem Kontext wird die Annahme Kidričs überprüft, wonach Bohorič sich angeblich dem Flacianismus neigte. Daraufhin wird der Brief Trubars an Bohorič aus dem Jahr 1565 in Betracht gezogen, um daraus zu ermitteln, wie die Zeitgenossen seine humanistische Ausrichtung beurteilt und geschätzt haben. Zusätzliche Argumente für das Verständnis des Humanismus bei Bohorič sind in seinen Bemühungen um die ständische Lateinschule und Schulordnung zu suchen. Ausschlaggebend für die Klärung seines Verhältnisses zu Reformation und Humanismus ist das lateinische Vorwort in die Grammatik *Arcticae horulae*. Anhand des einführenden Teiles lässt sich die Proportionalität zwischen seiner Anhänglichkeit an dem evangelischen Glauben und seiner profanen humanistischen Orientierung genauer erschließen; beides sollte man vor dem Hintergrund des Vorbildes von Melanchthon deuten. Der umfangreichere Teil des Vorwortes erörtert die Verbreitung und den „Ruhm“ slavischer Völker bzw. Nationen; analysierbar ist er anhand der Ideen der modernen Geschichtsschreibung über die europäischen humanistisch geprägten „prämodernen Nationalismen“ vom Ende des Mittelalters und Beginn der Neuzeit. Anschließend wird schlussfolgert, dass die Sicht Adam Bohoričs auf die slawische sprachlich-ethische Gemeinschaft im Gegensatz zum späteren „Panslavismus“ eine besondere Form des „prämodernen“ und durch Humanismus geprägten Nationalismus darstellt. Seine Idee des „Protoslawischen“ ist als die erste Stufe des slowenischen Nationalbewusstseins zu betrachten, angemessen der Situation eines Volkes, welches sich am Beginn eines Prozesses auf dem Weg zur Ausgestaltung der Nation befindet. Es musste definiert werden mit einem Paradigma, vergleichbar mit Nationalismen in damaligen deutschen Ländern, Frankreich, England und im restlichen Europa, die alle aus staatlich-dynastischen Geschehen und starken Anregungen des Humanismus und der Reformation hervorgegangen sind.